

Nyilasi Balázs (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest),
irodalomtörténész, költő

- **Az elméleti ész megértési esélyei (Irodalomértés, irodalmi teória, „Nagy Elméleti Bumm”)**

Az irodalomvilágban forgolódó magyar kritikusok, kutatók, különböző rendű és rangú tanárok az utóbbi évtizedekben nagyon is megtanulták a teóriát tisztelni. Az akadémiai világban s az elit kritikában az elméleti ész szubsztanciális jelentőséget nyert, a posztstrukturalista káté nélkülözhetetlen útmutatóként irányította a megértést, és magától értetődőnek tűnt, hogy az autentikus irodalomértés felé a teórián keresztül vezet az út. Az elmélet többszemponút, mérlegelő vizsgálatára, megértőképességének latolására, problematikusságainak számbavételére ilyen körülmények között nem került sor. Pedig hasonló vita az amerikai irodalomtudományban már a nyolcvanas években végbement. Steven Knapp és Walter Benn Michaels élesen elméletellenes dolgozata 1982-ben jelent meg a *Critical Inquiry* hasábjain, s a tanulmány gerjesztette diszkussziót összegző, többszerzős kötet szerkesztője 1985-ben úgy vélte, az elméleti ész kihívása a körülményekre való tekintettel nagyon is időszerű, hiszen a teória monoteista, a legyszerűsítést részesíti előnyben, s arra ösztönöz, hogy a többféleséget egy végső terminusban ragadjuk meg.

Az amerikai pragmatisták vélekedését persze nem kell kritika nélkül magunkévá tennünk. De a teoretikus gondolkozás bírálói a nívós konzervatív filozófusokban is erős támaszt lelhetnek. Edmund Burke, Molnár Tamás, Roger Scruton és társaik, jól tudjuk, eleve bizalmatlanok a rendszeralkotással szemben, és mélységesen problematikusnak érzik azokat a gondolkozási attitűdöket, amelyek „csak egy kidolgozott rendszer keretében megfogalmazott választ tudnak elfogadni”.

Az elméleti ész problématiszálásán buzgólkodó magyar irodalmár a hazai terepen is találhat inspiráló példát. „Kell-e egyáltalán a rendszer [...] nem inkább néhány termékeny kételyből fakadó, jó kérdés kellene, és sok konkrét műértelmezés? A művekhez közel álló, művészetszagú, empirikusan elméleti kategória?” – kérdezte Poszler György 1983-ban,

hogy aztán 1988-ban nagyszabású monográfiában, fölényes tudással és elméleti igényességgel szedje ízekre a par excellence elmélet (a hegeli és Lukács György-i filozófiai esztétika) megértési metódusait.

A poszleri Filozófia és műfajelmélet a teóriával szemben kritikus irodalmár számára biztos alapokat szolgáltat. Egy lényeges ponton azonban fontos kiegészítéseket kell tennünk: a filozófiai esztétikák vizsgálata mellett az irodalomelmélet huszadik századi változataiból nyert tanulságokra is szükségünk van. A formalista, újriticista előjátékkal kezdődő és a francia-amerikai posztstrukturalizmussal kiteljesedő „Nagy Elméleti Bumm” főbb jelentésváltozatait számba kell vennünk, és interpretálnunk szükséges. Az értelmezést és véleményalkotást előadásomban, ha csak vázlatosan is, de megkísérlem. A konklúzió, előre jelzem, erősen kritikus lesz. A posztstrukturalizmus fogalmait, problémakezelési módjait, alapeszméit nem tudományos igényű gondolatgyűttesnek látom, hanem mitologikus ideológiaként tartom számon, meg nem gondolt gondolatok halmazaként érzékelem.

Fenntartásaimhoz hivatkozási alapokat az angolszász kritikai gondolkodástól kölcsönzök. Amint különböző tanulmányaimban és Megérteni az irodalmat című könyvemben is bemutattam, Nyugat-Európában s az Egyesült Államokban az ezredfordulón is hallatja a hangját egy nívós – filozófusokból, nyelvészekből, irodalmárokból álló – értelmezői közösség, amely nem halad együtt a kordivattal, s a „Nagy Elméleti Bumm”-ot beható kritikával illeti. René Wellek, M. H. Abrams, Tzvetan Todorov, Gerald Graff, John Searle, Daphne Phatai, Geoffrey Galt Harpham, Valentine Cunningham, Clara Claiborne Park, John M. Ellis, Roy Harris, Martha Nussbaum és társaik az Új Kritikát elsőprő posztstrukturalizmus tudományosságát, megértési potenciálját, újító, alkotó erejét csekélynek látják, problémalátását, fogalmiságát alkalmatlannak ítélik. Abramsék tükrében a kétely és heterogenitás hermeneutikáját, a szerző halálát, a mindent megelőző, meghatározó nyelviséget, az indeterminált jelentést, az intertextuális létmódot képviselő premisszák és fogalmak pszeudotudományos kreációknak, féligazságoknak vagy még annál is kevesebbnek látszanak. A bátor tudósok a posztstrukturalista guruk nyelvfilozófiáját, alaptételeit, módszertanát minden fontos ponton megkérdőjelezzik, az

irodalomkritika „kopernikuszi fordulatát” aggasztó jelenségként tartják számon, s a szemantikai higiénia lebontását katasztrofális jelenségként érzékelik. Könyveikről, tanulmányaikról előadásomban már csak azért is meg kell emlékezni, mert e kritikai vonulatról a posztstrukturalizmus mellett elkötelezett hazai elméleti antológiák, hivatkozások sajnálatosan egyáltalán nem adnak hírt.

A nemzetközi kitekintés után a „Nagy Elméleti Bumm” magyarországi meghonosításáról, elterjedéséről is szólnom kell néhány szót. Meg kell jelenítenem a hazai teoretizmus legjellegzetesebb módszertani anomáliáit, absztraktumteremtő módozatait, érveléstechnikai manipulációit, s utalniom kell azokra az irodalomtörténeti gesztusokra, amelyeket az elmélet befolyása hívott életre, s amelyek a 19. és 20. századi magyar irodalom alkotóinak, folyamatainak újraértelmezésére törekednek. Végül a jelenség szociológiai hátterét érintve a kanonizációs folyamat stációiról, a kilencvenes évektől mind tudatosabban szervezett újraértelmező konferenciákról, tudományos diákköri szervezkedésekről, helyfoglalásokról, a teoretizmus térnyeréséhez hozzájáruló intézményi háttér kialakításának állomásairól is érdemes megemlékeznünk.

A modern teóriával kapcsolatos, nem túl szívderítő tapasztalatok a par excellence elmélet iránti kételyt, úgy tűnik, nemhogy csökkentették volna, de tovább növelték. A „Nagy Elméleti Bumm” a Teória reprezentánsaként mélyen problematikusnak bizonyult. Kevés pozitív folyamatot gerjesztett, kátéja az irodalom kutatóját a többirányú körültekintés helyett egyszempontú, pszeudotudományos attitűdökre ösztönözte, a teoretikus káté a megértési igény helyett a presztízskövetést szorgalmazta, s a kutatók a korrekt szemantikai higiéniaát módszertani, érveléstechnikai szabadossággal váltották fel. De vajon azt jelenti mindez, hogy az irodalmi teória menthetetlen? Hogy saját árnyékát képtelen átlépni, és mindenkoron szükségképpen csap át teoretizmusba? Előadásom végén megpróbálok pozitív elméleti példákat is felhozni. Olyan irodalomelméleti törekvéseket idézek meg, amelyek a mértéktartást és körültekintést alapértékként igyekeztek megőrizni; a szubsztanciális rögzítések kikerülésére, az egyszempontú szembeállítások meghaladására és a fogalmak ellenőrző kritikájára hangsúlyosan törekedtek, a dedukciót az indukcióval egyesíteni

próbálták, és az elmélet feladatát, funkcióját, hivatását az irodalomértés
segítésében látták.